

A tanulmány megjelenésének pontos paraméterei: Marosán Bence Péter: „Freud és a Patkányember. Egy fenomenológiai megközelítés kísérlete”. In *Többllet*, erdélyi filozófiai folyóirat. 2025. Kérem, idézze eszerint!

Freud és a Patkányember. Egy fenomenológiai megközelítés kísérlete

Marosán Bence Péter¹

I. Bevezetés

Ernst Lanzer – a pszichoanalitikus terápiában használt kódnevén, Paul Lorenz – különös esetét Freud 1909-ben adta közre, a különféle kényszerképzetektől kínzott alany pedig 1907-től kezdve járt rendszeresen a modern pszichoanalízis alapító atyjához. A *Patkányember* c. tanulmány az érett Freud gondolkodásának középső korszakába tartozott,² félúton az *Álomfejtés* (1899)³ és *A mindennapi élet pszichopatológiája* (1901)⁴ c. művek, valamint *Az Ősvalami és az Én* c. (1923)⁵ munka között. Ezt a freudi szöveget azért szemeltük ki, mert egyfelől egy konkrét személy nagyon mélyreható elemzését nyújtja, aminek következtében különösen alkalmas arra, hogy működés közben szemléljük a kidolgozottság vonatkozó fokát elérő freudi pszichoanalízist. Másfelől pedig mind maga a terápia leírata, mind az ahhoz kapcsolt teoretikus kiegészítések kiváló ismertetést nyújtanak bizonyos freudi alapfogalmak tartalmáról és alkalmazásáról.

A jelen írás fő gondolata, hogy ez a freudi esettanulmány nem csak Freud saját gondolatainak jobb megértéséhez segít hozzá bennünket, hanem kiváló anyagot és támpontot nyújtanak egy kifejezetten fenomenológiai értelmezés, a fenomenológiai pszichológia speciálisan Freudre támaszkodó megfogalmazása számára. Úgy gondoljuk, hogy a páciens, Ernst Lanzer, kényszerképzetei, neurotikus beidegződései, szorongásai és traumái, mégpedig sajátosan, ahogyan ezeket Freud vizsgálja és értékeli, a megfelelő mentális rendellenességek fenomenológiai újraértelmezéséhez is rendkívül kézenfekvő, jól használható kiindulópontot kínálnak. A freudi és a fenomenológiai – mindenekelőtt husserli – megközelítés közötti

¹ A szerző a Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem tanára.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00143/23/2 számú projektjének, valamint az NKFIH 138745. számú pályázatának támogatásával készült.

² Freud, Sigmund: *A Patkányember. Négy klinikai esettanulmány*. Fordították: Alpár Zsuzsa, Lőrincz Zsuzsa, Paneth Gábor. Akadémiai kiadó, Budapest, 1999.

³ Freud, Sigmund: *Álomfejtés*. Fordította: Hollós István. Helikon kiadó, Budapest, 1985.

⁴ Freud, Sigmund: *A mindennapi élet pszichopatológiája. Elfelejtésről, elszólásról, elvétésről, babonáról és tévedésről*. Fordította: Gergely Erzsébet, Lukács Katalin. Cserépfalvi kiadó, Budapest, 1994.

⁵ Freud, Sigmund: *Az ősválami és az én*. Fordították: Hollós István, Dukes Géza. Belső Egészség kiadó, Onga, 2011

kézenfekvő feszültségekre, a kettő – egészen Husserl idejéig visszanyúló – összehasonlításának gazdag tradíciójában már többen is felhívták a figyelmet.⁶ Nevezetesen, a freudi pszichoanalízis, ahogy azt már Eugen Fink is megjegyzi, egy alapvetően naturalisztikus felfogás, tele fenomenológiai tekintetben – és a pszichológia történetében Freuddal szemben kritikusabbnak számító vélemények szerint tudományos vonatkozásban is – alapvetően spekulatívnak számító, nehezen igazolható, vagy egyenesen igazolhatatlannak tűnő elképzeléssel.⁷

Első pillantásra az a látszat keletkezhet, hogy a jelen tanulmány kitüntetett témáját alkotó, Freud által – a beteg egyik meghatározó kényszerképzete miatt – Patkányemberre keresztelt alany leírásában is az ilyen, fenomenológiai szempontból félrevezetőnek számító, naturalista és spekulatív előítéletek és konstrukciók dominálnak. Nekem azonban az a véleményem, hogy ezek, kellő körültekintés mellett, nem annyira súlyosak, hogy a fenomenológiai megalkotásnak tekinthető értelmezést már eleve megakadályoznák, hanem a freudi klinikai értelmezés fő témái, gondolatai és következtetései fenomenológiai helyes módon újraértelmezhetők, felhasználhatók és hasznosíthatók, és sok tekintetben komoly hozadékuk lehet egy fenomenológiai megalkotott pszichoanalízis számára is.⁸ Arról van szó, hogy a freudi analízis eredményei értelmezhetők tisztán az értelemdadás és értelemképződés fenomenológiai értett terminusaiban, és a páciens beszámolója, valamint Freud erre vonatkozó elemzése olyan lényeges fenoménnek jobb megértését, élesebb fénybe történő állítását is elősegíthetik, mint a *retroaktív értelemképződés*.⁹ Végül soron, az ilyen jellegű vizsgálódások, illetve újraértelmezések tétje az, hogy a fenomenológiai beállítódás horizontján értsük meg a tudattalan szerkezetét.

Freud ezen konkrét tanulmányában, de általában a freudi pszichoanalízisben is, azonban sokkal több lehetőség van, mint „pusztán” egy többé-kevésbé hatékony eszköz a tudattalan térképének feltárására – bár ezen lehetőség értéke is felbecsülhetetlen. Noha ezen a téren

⁶ Ld. Husserl, Edmund: *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia. Második kötet.* Fordították: Egyedi András, Ullmann Tamás. Atlantisz kiadó, Budapest, 1998a, 197-199 (Eugen Fink melléklete a tudattalanságról). Ld. még ehhez: Vajda Mihály: *A posztmodern Heidegger.* T-Twins kiadó, Lukács Archívum, Századvég kiadó, Budapest, 1993, 53-62.

⁷ Husserl, 1998a, 197-199 (Fink).

⁸ Legutóbb Nagy Imola tett – véleményem szerint teljes mértékben sikeres – kísérletet egy fenomenológiai indíttatású pszichoanalízis megalapozására és kifejtésére. Nagy Imola: *Tudattalan, test, trauma: A tudattalan fenomenológiai problémája a mentális zavarok tükrében.* Doktori disszertáció, 2024.

⁹ Ehhez: Ullmann Tamás: *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás.* L'Harmattan kiadó, Budapest, 2010. Legutóbb: Horváth Lajos: Traumatic retroactivity: The phenomenological significance of Freud's retroactive trauma. In *Philosophical Psychology*, 2023. doi.org/10.1080/09515089.2023.2174844, Szummer Csaba: *Spontán értelemképződés módosult tudatállapotokban: trauma, álom és pszichedelikus élmény.* L'Harmattan kiadó, Budapest, 2023.

komoly viták vannak – gondoljunk csak azon értelmezésekre, amelyek szerint Freud, és általában a modern pszichiátria, az ember „domesztikálásának”, „megszelídítésének” eszköze, egy intézményes procedúra arra, hogy az ember engedelmes termelő és önmagát alávető lény legyen a kapitalizmus körülményei közepette¹⁰ –, én azonban azon értelmezésekhez szeretnék csatlakozni, amelyek szerint a freudi pszichoanalízisben nem csekély *emancipatorikus potenciál* rejlik, vagyis nem az ember alávetésének, hanem éppen ellenkezőleg, felszabadításának eszköze a Freud által kidolgozott pszichoanalízis elmélete és gyakorlata.¹¹ A tanulmány utolsó részének ez lesz a központi témája.

A jelen tanulmány a következő részekre tagolódik: II. Egy megkínzott lélek. A Lanzer-eset összefoglalása. III. A Patkányember a pszichoanalízis szemszögéből. IV. A Patkányember fenomenológiai értelmezési kísérlete. V. A freudi pszichoanalízis emancipatorikus ereje és ennek hozadéka a fenomenológia számára. VI. Konklúzió.

II. Egy megkínzott lélek. A Lanzer-eset összefoglalása Freud alapján

Ernst Lanzer, Freud páciense, jogász, értelmiségi, aki jómódú, értelmiségi, felsőközéposztálybeli családból származott, és gyermekkorától gyötörték bizonyos kényszerképzetek és kényszeres cselekvési mechanizmusok. Állapota a kezelés megkezdése (1907) előtt négy évvel fordult igazán súlyosra. A kényszerképzetek egyre inkább megszállták életét minden szegmensét, a kényszeres cselekvések egyre sűrűbben jelentkeztek naponta, olyannyira, hogy végül visszatérően öngyilkossági gondolatok, sőt, szándékok gyötörték. Egyre inkább úgy érezte, hogy képtelen életét abban a formában élni, amilyen formát az öltött, és hogy valaminek muszáj változnia. A fiatalember 28 éves volt, amikor úgy döntött, felkeresi Freudot, hátha az akkor már egyre ismertebb pszichológus tud segíteni rajta.

Szüleivel való kapcsolat kedélyes volt, meghitt, de nem nagyon intim. Főként az apa szerepe volt meghatározó a családban; természetesen az anya is hangsúlyosan és erőteljesen volt jelen, de kevésbé, mint az apa. Az apa, aki katonatiszt is volt, szigorú volt gyermekével, adott esetben, időről-időre, testi fenytetéshez is folyamodott, de nem volt különösen brutális vele; a keménységet igyekezett gyöngédséggel ötvözni. Amikor gyermeke kamasszá érett, apja kifejezetten úgy igyekezett vele bánni, mint legjobb baráttal. Megbeszélték gondolataikat, az őket foglalkoztató legkülönbözőbb ügyeket.

¹⁰ Tipikusan: Deleuze, Gilles és Guattari, Félix: *Capitalisme et schizophrénie. L'anti-Œdipe*. Les Éditions de Minuit, Paris, 1972.

¹¹ Ehhez: Wertz, Frederick J: Freud's Case of the Rat Man Revisited: An Existential-Phenomenological and Socio-Historical Analysis. In *Journal of Phenomenological Psychology*, 2003, 34(1):47-78.

A páciens Freud éles eszű, logikus, racionális személynek írja le, aki annak ellenére végtelenül kedves, hogy időnként – a terapeuta értelmezése szerint nyilvánvalóan betegsége és kényszerképzei miatt – elképesztően heves, indulatos és goromba kirohanásokra ragadtatja magát embertársaival szemben.¹² Ernst Lanzer gondolkodását mágikus képzettársítások és képzetalkotások jellemezték, a beteg alapvetően racionális habitusa ellenére. A szexualitást már korai gyerekkortól kezdve tabukkal vette körül, mint bűnös, tiltott dolgot, de egyúttal kísértő, vonzó, izgalmas rejtélyt. Úgy érezte, szüleinek, különösen apjának mindenben engedelmeskednie kellene, s az engedetlenség akár mintegy természetfölötti módon, szükségszerűen bekövetkező büntetést von maga után – illetve olyan következményeket, amelyek azokat is sújtják, akikkel szemben vétkezett.

Konkrétabban, Ernst Lanzer korai ifjúságától kezdve nagyon intenzív, romantikus érdeklődést mutatott egy lány iránt – Freudnál mindenekelőtt: A Hölgy (die Dame) – akivel kapcsolatban viszont a szülők ellenzik a házasság gondolatát, és aki maga is többször elutasítja Lanzer közeledését. Lanzert többek között olyan kényszerképzetek kínozták, hogy ha bűnt követ el, tabukat szeg, akkor szörnyű szerencsétlenség éri azokat, akiket szeret – mindenekelőtt apját (aki a terápia idején már nincs az élők sorában), illetve a Hölgyet. Ezzel kapcsolatos képzei közül kiemelkedik a „patkánybüntetés” gondolata, mely esetének névadójaként is szolgál.

A „patkánybüntetés” eszméje Lanzer egy olyan időszakához kötődik, amikor katonaként szolgált, és egy katonatársa mesélt neki egy kínai kínzási módszerről, melynek során a fogoly vagy megbüntetett személy ülepéhez kötözték egy vasvödröt, benne egy élő patkánnyal, és a vödröt elkezdték hevíteni, aminek következtében a patkány egy ponton a fogoly ülepét kezdte el marcangolni. Ez a gondolat teljes borzadállyal töltötte el, és nem tudott elszakadni a gondolattól, hogy ennek a kínzásnak az általa szeretett személyek, mint apja és a Hölgy is áldozatául eshetnek.¹³ A patkány metafora kiterjedt egész lelki életére, és valahogy minden gondolatában és tettében lenyomatot hagyott.

Lanzer lelkének birodalma tele volt agresszivitástól és szexualitástól fűtött képzetekkel. Apjához és a szexualitáshoz fűződő viszonya erősen ambivalens volt. Freud ezekből az ambivalenciákból eredeztette Lanzer lelki, testi tünetekben és kényszercselekvésekben is kifejezésre jutó problémáit. Amikor a betegség Freud értelmezése szerint elérte kifejlődésének csúcspontját, és tünetei olyan fokot értek el, hogy a Lanzer nem tudta többé halogatni, hogy szakértő személy segítségét kérje, akkor Freud szerint a kényszerképzetek és –cselekvések lelki

¹² Freud, 1999, 306.

¹³ Freud, i.m. 271.

szervező központjaként a „patkány” metaforikus alakja, képze szolgált. Freud úgy gondolta, hogy az apjával való feszültségteli, feloldatlan konfliktusokkal zsúfolt kapcsolat a patkány szimbolikus képében sűrűsödött össze Lanzer lelki életében, és annak kulcsa, hogy ez a kényszerképzeteket és –cselekvéseket generáló szimbolikus központ, ez a betegséggóc eltűnjön, s vele együtt a betegség is, az apával való tisztázatlan kapcsolat feloldásában rejlik.¹⁴

Jelentős feszültség rejlett Lanzernál abban, hogy családja kifejezetten ellenezte a szegényebb sorból származó, és egy szükséges beavatkozás folytán méhét is elvesztő, tehát terméketlenné váló Hölgygel, a kezelés leirataiban: *Giselával* való házasságot; ráadásul a Hölgy maga is többször elutasította Lanzer közeledését. Ernst Lanzer története, mindent együttvéve, azonban végül boldog befejezést kap: a terápia következtében egyre stabilabb lett személyisége, letette jogi vizsgáit, és ezáltal megkezdhetette ügyvédi karrierjét, és végül szerelme, Gisela is igent mondott neki, és összeházasodtak.¹⁵ Csupán a világtörténelem tragikus fordulata miatt nem lehetett minden tekintetben boldog a végkifejlet. Lanzer, mint arról Freud egy 1923-as lábjegyzetben tájékoztat bennünket, annyi más kevésbé szerencsés sors- és kortársához hasonlóan, elesett az Első Világháborúban.¹⁶

III. A Patkányember a pszichoanalízis szemszögéből

Freud úgy véli, hogy Ernst Lanzer katonatársától származó beszámoló a patkánybüntetésről csak segített abban, hogy már régóta gyűlő traumák, frusztrációk és elfojtott képzetek végre világos szervező központra tegyenek szert, világos, összefüggő alakot öltsenek, ugyanakkor régi problémák végre valóban manifesztálódni tudjanak mint problémák. A Patkányember esete is egy példa a retroaktivitás freudi koncepciójára, amit ma, fenomenológiai terminusokkal retroaktív értelemképződésként jellemeznénk.¹⁷ Freud szerint elkerülhetetlen volt, hogy Lanzer felismerje, hogy milyen alapvető konfliktusok rejlettek apjához, továbbá anyjához és végül önmagához fűződő viszonyban, és hogy döntésre kellett jutnia családja igényei – hogy egy hozzá hasonlóan jómódú, biztos anyagi és társadalmi háttérű lányt vegyen el feleségül –, és saját igényei között, mely szerint ő a Hölgyet, Gisellát, akarta volna hitveséül választani.

Ahogy az előző szekció végén említettük, Ernst Lanzer döntésre jutott, végül egybekelt a Hölgygel, Gisellával, Freud értékelése szerint a terápia után Lanzer viszonylag gyógyultnak

¹⁴ Freud, i.m. 299-314. („Az Apakomplexus és a patkányötlelet megoldása”).

¹⁵ Wertz, 2003.

¹⁶ Freud, 1999, 339. „A beteg, akinek a közölt analízis visszaadta egészségét, mint sok más értékes, reményteli fiatalember, életét veszítette a nagy háborúban”.

¹⁷ Ehhez: Horváth Lajos: Retroaktív trauma és a retroaktivitás fenomenológiája. In *Elpis*, 2022, 15 (1-2): 25-39. Továbbá: Szummer, 2023, Nagy, 2024.

volt nyilvánítható. Vizsgáit letette, személyisége stabilizálódott, és normális, boldog életet tudott élni. Az esettanulmány, mint mondtuk, véleményünk szerint azért is tekinthető jelentősnek, mert Freud rendkívül alapos és precíz módon, mintegy a klinikai praxis keretei között, alkalmazza az általa kidolgozott pszichoanalitikus módszer egyes alapfogalmait, az éppen akkor elért fejlettségi fokon. Így találkozhatunk az elfojtás, a cenzúra, az elhárítás, az eltolás, a racionalizáció, valamint az apakomplexus fogalmaival.

Freud azt elemzi közelebbről, ezen fogalmak révén, hogy a psziché milyen kétségbeesett erőfeszítéseket tesz, hogy egymással konfliktusban lévő vágyakat, igényeket harmonizáljon, illetve pontosan azért, hogy kitérjen a konfliktusok elől, hogy ne kelljen bizonyos kényelmetlen döntésekbe, konfliktusokba belemenni – akár úgy, hogy ezeket elrejtí ön maga elől. Ezzel Freudnál olyan motívum jelenik meg, amely a későbbi pszichológiai, illetve pszichoanalitikus orientációjú fenomenológiai irodalomban fontos lesz: a *döntés*. Értve ez alatt olyan mikroszkopikus döntéseket is, amelyek a tudatosság határmezsgyéjén jönnek létre, és mégis aktív hozzájárulásunkat igénylik, aktív *ágenciánk* nélkül nem is valósulhattak volna meg. A saját döntés elrejtésének olyan dialektikájáról van szó, ami Sartre *A lét és a semmi* c. művének egzisztenciális pszichoanalízissel foglalkozó részében is kulcsszerepet játszott.¹⁸

A Patkányember gazdag pszichoanalitikus jellegű és kötődésű recepciótörténetéből ezen a helyen mindenekelőtt Jacques Lacan szeretnénk kiemelni. Lacan – aki a tudattalant elsősorban úgy szerette felfogni, mint egy nyelvi, szimbólumok hálózataként artikulálódó rendszert¹⁹ – különösen a korai Freudot szerette előnyben részesíteni, akinél a nyelviség motívuma inkább előtérben volt, mint a késeinél. Lacan tartott 1953-ban egy előadást, melynek címe „A neurotikus individuális mítosza volt”,²⁰ amelyben elemzéseinek középpontjába a Patkányember esetét állította – mint olyan szöveget, amelyen mind a freudi módszer, mind Lacan, ekkor már egyre kiforrottabb saját gondolatvilága különösen jól megvilágítható volt. Meg kell jegyezni, hogy Lacannak ebben a szövegében vannak kifejezetten fenomenológiai elemek is, így Lacan explicit hivatkozik Heideggerre.²¹ Lacan gondolatai továbbá viszonylag éretten és kidolgozottan vannak jelen, és ezeket megpróbálja Freud szövegének (illetve részben Goethe *Költészet és valóság* c. műve) közeli elemzésén keresztül érthetővé tenni a közönség számára.

¹⁸ Sartre, Jean-Paul: *A lét és a semmi*. Seregi Tamás fordítása. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2006.

¹⁹ Ehhez pl. Olay Csaba és Ullmann Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2011, 352-364, különösen: 356-360.

²⁰ Lacan, Jacques: *Le Mythe individuel du névrosé ou poésie et vérité dans la névrose*. Seuil, Paris, 2007.

²¹ Lacan és a fenomenológia viszonyához ld.: Baas, Bernard: *De la Chose à l'objet (Jacques Lacan et la traversée de la phénoménologie)*. Peeters & Vrin, Louvain-Paris, 1998.

Így megtaláljuk nála az apakomplexus központi fontosságát, valamint az imaginárius és a szimbolikus közti feszültséget, nagy plasztikusan és jól érthetően kifejtve.

Az apa, az *apa-nevében (nom du père)* mozzanaton keresztül, egy, a szubjektum – itt: Ernst Lanzer – számára alapvetően idegen, vele szembenálló, és fölötte uralkodó szimbolikus rendet nyilvánít ki, amellyel a szubjektum konfliktusban érzi magát, amelyről úgy érzi a személy, hogy az elnyomja őt. Ami számunkra kiváltképp fontos a jelen kontextusban, az Lacannak azon elképzelése, hogy szerinte a Patkányember különleges pszichoanalitikus fontosságát az jelenti, hogy szerinte Freud megmutatja, hogy a gazdag szülők versus szegény jövődöbéli vej vagy menny milyen intenzív *intergenerációs neurózisok és traumák* forrása lehet. Ez magában a freudi szövegben ugyebár úgy jelenik meg, hogy a szülők mindenekelőtt az anyagi és társadalmi státusz közti különbség miatt hangsúlyosan ellenezték fiuk tervezett házasságát a Hölggyel. Ezt különböző szinteken kommunikálták, éreztették is vele, amiből neurózisok egész rendszere bontakozott ki a fiúban, mely végül a patkány metaforában – a Patkányban mint Lanzer saját életében univerzális jelölőben – állt össze.

IV. A Patkányember fenomenológiai értelmezési kísérlete

A Patkányember kimondottan fenomenológiai szempontból való elemzésének szintén van előzménye. Frederick Wertz a fenomenológiai filozófia nézőpontjából közelíti meg és elemzi a Freud által közölt esettanulmányt, 2003-ban a *Journal of Phenomenological Psychology* c. folyóiratban megjelent, de keletkezését tekintve 1986-ra visszanyúló tanulmányában.²² Wertz mindenekelőtt Heidegger, Sartre és Foucault filozófiájára támaszkodva járja körül Ernst Lanzer különös esetét. Freudnak Lanzerhez fűződő viszonyára, arra, ahogyan Freud megvalósítja a terapeuta-páciens viszonyt, úgy tekint, mint ami a heideggeri *autentikus gondoskodás* egyik esete, megmutatkozása. Foucault az individuumra nyomást kifejtő társadalmi struktúrák gondolata, valamint ezen elnyomó struktúrák elleni lázadás miatt különösen fontos Wertz számára Lanzer esetének elemzésében. Sartre és Heidegger azért, mert Wertz Lanzer traumáit és neurózisait a világban-benne-lét specifikus módjaiként mutatja be, amelynek alakításában a döntések kulcsfontosságú szerepet játszanak. Wertz alapvetően sartre-iánus értelmezésében is a neurózisok forrását a vágyakban és döntésekben jelentkező konfliktusok képezik, valamint az, hogy Lanzer önmaga elől is elrejt bizonyos vágyakat és döntéseket, amelyek kényszerképzetek és –cselekvések sokaságához vezet, mely megzavarja az egyén világban-benne-létét, és képtelenné teszi az egyént arra, hogy „normális”, „egészséges” világban-benn-

²² Wertz, 2003.

létet éljen. A megoldás: az autentikus létformához való visszatalálás, a saját döntésekkel való azonosulás, az egykor meghozott, illetve tulajdonképpeni döntésekről való fátyol, az önelrejtés fátylának a föllibbentése.

A Wertz által felvetett gondolatok mentén továbbhaladva, fenomenológiai perspektívából Ernst Lanzer esete úgy is értelmezhető, mint küzdelem Lanzer önazonosságának, heideggeri terminusokkal, tulajdonképpeni vagy nem-tulajdonképpeni Önmagájának meghatározásáért. Egyfelől megtaláljuk nála a szexualitással és a halál gondolatával foglalkozás egészen korai példáit, amelyek személyiségének szerves részeivé válnak. Ezek a gondolatok sokat csiszolódnak és formálódnak, miközben alakulásukat az időközben színre lépő, majd egyre súlyosabbá váló neurózisok is lényeges módon befolyásolják. Másfelől, nagy szerelmével, a Hölgygel, Gisellával, nyolcévesen találkozik, saját beszámolója szerint ekkor is szeret bele. Ezután jönnek olyan nehézségek, amelyek az alany neurózisait súlyosbítják és elmélyítik. Először is a család részéről folyamatos nyomás alatt tartják az alanyt, hogy tehetős lányt vegyen el feleségül. Lanzer anyja ezzel kapcsolatban el is kezd szervezkedni, kiszemel egy gazdag családból való és csinos lányt Lanzer feleségének, akit Lanzer nem akar elvenni. Másodszor Gisella, a Hölgy, visszatérően maga is elutasítja Lanzer közeledését. Harmadszor egy szükségessé vált nőgyógyászati beavatkozás miatt 1899-ben el kellett távolni Gisella petefészkét, és ezzel az utódnemzés vele lehetetlenné vált, ami további gátló tényezőként jelent meg Lanzernek a Hölgyhöz, Gisellához való viszonyában.

Ha közelebbről megnézzük, ez a folyamat, ahogy a kényszerneurózisok fellépése és alakulása is, mind értelmezhető az önkonstitúció, illetve az értelemképződés és -rögzítés fenomenológiai terminusaiban. Az ego először alapvetően testi lényként konstituálja magát, testi vágyakkal, melyekbe azonban már beépülnek konceptuális vagy proto-konceptuális mozzanatok²³. Ahogy az ego egyre inkább öntudatára ébred, és egyre inkább átítatja a kultúra és az a társas közeg, amelybe beleágyazódik, úgy kezdi el magát egyre inkább kulturális lényként konstituálni; identitásának konstitúciójában úgy kerül előtérbe mindinkább a kulturálisan meghatározott identitás kérdése. A vágyak, ösztönök belekerülnek az ego önkonstitúciójának kulturális rétegébe, kultúrától áthatottakká válnak. Az ego testi önkonstitúciója egy sajátos kulturális, azaz kultúrától és racionalitástól meghatározott testnek a konstitúciójává válik egy bizonyos szint fölött.

²³ Ehhez: Marosán Bence Péter: Az individuális és a kollektív tudattalan fenomenológiájáról Freud, Jung és Husserl nyomán. In *Magyar Filozófiai Szemle*, 2021, 65(1): 65-85. Továbbá uő.: Kollektív tudattalan, kollektív traumák: egy fenomenológiai megközelítés kísérlete. In *Nagyerdei Almanach*, 14. évfolyam, 28. szám, 2023. Hyperlink: https://nagyalma.hu/container/volume/2024/2024.01.MB_82-99p.pdf

A korai gyermekkortól kezdve a jelenségek felruházódnak ilyen vagy olyan értelemmel. Az értelmképződés ezen folyamatait a korai gyermekkorban jelentős mértékben a szülők és a társas környezet, részben pedig a gyermek befolyásolja. Minél érettebb lesz a gyermek, annál nagyobb ráhatása lesz ezen folyamatokra. Amikor bizonyos jelenségek értelmét a gyermek vagy a megfelelő szubjektum végérvényesen vagy kvázi-végérvényesen rögzítette, az számít az értelemrögzítésnek. Az ego kezdetben spontán, majd egyre tudatosabb módon kezdi kialakítani saját személyiségének, személyes létének és identitásának az értelmét is, mint egy értelemszövedéket. Amikor az ego már elég érett hozzá, döntenie kell arról, hogy ki is ő valójában, és hogyan, milyen döntéseken keresztül kívánja konstituálni létének, személyes azonosságának értelmét. Ez az autentikusa Önmaga-lét leginkább belülről fakadó – és, ha husserliánus perspektívából közelítünk a dologhoz,²⁴ racionális és morálisan felelős – döntésekben áll.

Ebből a nézőpontból szemlélve Ernst Lanzer életútja egy küzdelem az autentikus önazonosság megszerzéséért. Ebben a folyamatban tisztába kellett jönnie saját traumáinak és neurózisainak élettörténeti háttérével, eredetével, hogy ezek milyen döntések és értelmképződési folyamatok eredményei, és mi is az, amit ő igazán akar. Ebben a felismerési folyamatban a terapeuta szerepe számára elengedhetetlen volt. Ernst Lanzer számára, mint kiderült, az autentikus döntés a Gisella melletti döntés volt, családjával szemben, és tulajdonképpen a terapeutikus eljárás végét, s vele egyszersmind a gyógyulási folyamat kezdetét az jelentette, amikor ennek a döntésnek az autenticitását felismerte, és elkötelezte magát e döntés mellett.

V. A freudi pszichoanalízis emancipatorikus ereje és ennek hozadéka a fenomenológia számára.

Ahogy az előző szekcióban említettük, Wertz Patkányember-értelmezésének súlypontjai az autenticitás, illetve tulajdonképpeniség, továbbá a döntés, valamint az elnyomó társadalmi struktúrák elleni lázadás motívumai voltak. Különösen ez utóbbi elem lesz hangsúlyos a mostani részben, melyben Freud pszichoanalitikus elméletének emancipatorikus vonásait szeretnénk kiemelni.

Mint említettük, Freud pszichoanalitikus koncepciójának vannak olyan értelmezései, amelyek azt inkább egy konzervatív, illetve retrográd teóriának tartják, amely inkább a fennálló,

²⁴ Pl. Husserl, 1998b. A *Válságban* Husserlnél a racionális és morálisan felelős embervolt elérése egy hangsúlyos motívum.

a kapitalista társadalom konzerválását szolgálja, illetőleg azt, hogy az embereket a jelenlegi termelési szisztéma engedelmes kiszolgálóivá és elemeivé szelídítse, idomítsa. Egyebek mellett Lukács Györgynél,²⁵ illetve Gilles Deleuze és Félix Guattari²⁶ műveiben találkozunk ilyen felfogással. Ez azonban nem szükségképpen van így. A Frankfurti Iskola gondolkodói, így többek között Horkheimer, Adorno és Marcuse, és rajtuk – valamint egyáltalán a Frankfurti Iskola képviselőin – kívül sokan mások is kifejezetten pozitív módon vették fel Freud elméletrendszerét a társadalom folyamatainak és jelenségeinek magyarázatába. A jelen tanulmány összefüggésében Wertz interpretációja különlegesen érdekes, mivel ő Freudot kifejezetten olyan szerzőként olvasta, mint aki hozzájárul az individuum emancipációjához, és elősegíti az elnyomó társadalmi struktúrák leépítését.

Wertz kiemeli azt a pozitív, empatikus, végtelenül együttérző attitűdöt, amellyel Freud páciens felé fordul – ezért is használja ennek jellemzésére a heideggeri „autentikus gondoskodás” elképzelést. A társadalom szerkezeti sajátosságai és folyamatai, illetőleg az elnyomó struktúrák tekintetében természetesen nem Freud egyéni, még oly humanista és barátságos attitűdje az, ami igazán fontos, illetve releváns. Wertz szerint társadalomkritikai szempontból speciálisan az teszi Freud elméletét izgalmassá, hogy Freud módszere és fogalomrendszere révén láthatóvá válnak az individuumot megbélyegző, traumatizáló társadalmi erők és mechanizmusok (mint amikor társadalmi különbség miatt nem veheti el valaki a szeretett személyt, és ez traumatikus folyamatokat indít el az érintettben), és a pszichoanalízis révén pontosan abba az irányba nyílik meg az út, hogy másokkal alapvetően összeférő módon, de élvezni tudjuk az életet, és szociális, önazonos személyekként tudjuk megvalósítani magunkat, terveinket a világban.

A cenzúrát, a tudattalan elhárító mechanizmusokat, mindazokat a belsővé vált struktúrákat, melyek révén a szubjektum fegyelmezi és szabályozza önmagát, társadalmi elvárások rendszere alakítja ki; egy olyan rendszer, amiben lényeges szerepet játszik az, hogy a szubjektum minél ellenállásmentesebben, minél olajozottabban tagolódjon bele az egyetemes termelés rendszerébe. Ami erre a termelésre fenyegetést jelent, megakaszthatja vagy megzavarhatja azt, azt a társadalom szankcionálja. Ezek az elvárások belsővé válnak még a nevelődés, illetőleg a felnőtté válás folyamán – az embert idomítják, megtanítják arra, hogyan váljon engedelmes, normakövető egyénné. Ez viszont éles ellentétbe kerülhet azzal, ahogyan az ember valóban élni szeretne; a vele külső, idegen hatalomként szembeleépő normarendszer ellentmondhat a szóban

²⁵ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1965. Ld. még ehhez: Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2014. Továbbá uő.: 2023.

²⁶ Deleuze és Guattari, 1972.

forgó szubjektum legbensőbb, legerőteljesebb vágyainak. A freudi analízis – Wertz értelmezése szerint, és mi szerintünk is – nem egyszerűen segíthet feltárni ezeket a vágyakat, hanem egyúttal segíthet megtalálni azokat a módokat, hogy hogyan éljük meg, éljük ki ezeket a vágyakat úgy, hogy közben nem romboljuk szét az együttműködés, az együttélés valódi szövetét. Oly módon tehát, hogy az a termelési bizonyos struktúráinak talán ellentmond, de ettől még nem teszi lehetetlenné az embertársainkkal harmonikus együttélést, mint olyat.

A fenomenológia számára ennek a Wertz által kínált megközelítésnek a különleges jelentőségét és hozadékát az adhatja, hogy speciálisan a társadalmi elnyomó struktúrák szubjektív gyökereit segíthet megvilágítani. Nem egyszerűen az elnyomó struktúrák interszubjektív genezisééről van szó, hanem egy ilyen koncepció révén visszajuthatunk az eredet egy fokkal mélyebb szintjére; és az elnyomó struktúrák kialakításának tudattalan, illetve alig tudatos előzményeit tárhatja fel. Ilyen módon, végső soron, Wertz Freud-olvasata lehetővé teszi számunkra a Kritikai Elméletnek a fenomenológiai szemléletmódba történő mélyebb és szerveesebb becsatornázást és integrálását.

VI. Konklúzió

A jelen tanulmány középpontjában Freud Patkányember c. klinikai esettanulmányának különféle – pszichoanalitikus, strukturalista, társadalomkritikai – értelmezései álltak, illetve ezt az egész esetet megpróbáltuk a fenomenológiai – mégpedig mindenekelőtt és elsősorban a husserli fenomenológia – szemszögéből megvilágítani. Tanulmányunk fő gondolata az volt, hogy Ernst Lanzer Freud által Patkányembernek elkeresztelt esete különösen alkalmas arra, hogy rajta egyfelől a freudi módszert működés közben szemléltessük, másfelől, hogy az esettanulmány egyes elméleti megfontolásai és eredményei egy fenomenológiai megalapozású pszichoanalízis kiindulópontjául szolgáljanak. Dolgozatunk fő célkitűzése az is volt, hogy egy ilyen, alapvetően fenomenológiai jellegű pszichoanalitikus módszer kidolgozásához legalább részlegesen hozzájáruljunk. Különösen azt szeretttük volna megmutatni, hogy Ernst Lanzer sajátos élettörténete, traumái, hogyan értelmezhetők az értelmképződés és –rögzítés fenomenológiai terminusaiban.

Tanulmányunk azonban nem szeretett volna megállni a pusztán az egyéni szubjektivitásra fókuszáló pszichoanalitikus és fenomenológiai jellegű elemzéseknél. Mindenekelőtt Frederick Wertz 2003-ban megjelent írását alapul véve kísérletet tettünk annak plauzibilissé tételére, hogy a freudi pszichoanalitikus módszer bizonyos szemszögéből kifejezetten emancipatorikus, társadalmilag is forradalmasító erőként szolgálhat. Freud módszere, mint azt szeretttük volna érzékeltetni, megfelelően alkalmazva különösen alkalmas lehet rá, hogy felszínre hozza és

kimutassa a represszív, illetve manipulatív társadalmi erőket és struktúrákat, és ily módon a kezünkbe adja az eszközöket, hogy harcoljunk ezen struktúrák ellen, illetve hozzájáruljunk lebontásukhoz. Azáltal, hogy Freud pszichoanalitikus módszerének és szemléletmódjának ezen elemeit és motívumait beillesztjük egy tágabb fenomenológiai keretbe, külön elősegíthetjük a társadalomban létező elnyomó, uralmi és kényszerítő struktúrák szubjektív genezisének pontosabb és szakszerűbb fenomenológiai megvilágítását. Ezzel tulajdonképpen három fontos és nagy hatású filozófiai és kultúrtörténeti hagyomány közti párbeszédhez, hosszabb távon pedig egyenesen ezek szintéziséhez tudunk hozzájárulni: nevezetesen a fenomenológia, a pszichoanalízis és a Kritikai Elmélet szintéziséhez.

Irodalom

- Baas, Bernard: *De la Chose à l'objet (Jacques Lacan et la traversée de la phénoménologie)*. Peeters & Vrin, Louvain-Paris, 1998.
- Deleuze, Gilles és Guattari, Félix: *Capitalisme et schizophrénie. L'anti-Œdipe*. Les Éditions de Minuit, Paris, 1972.
- Freud, Sigmund: *Álomfejtés*. Fordította: Hollós István. Helikon kiadó, Budapest, 1985.
- Freud, Sigmund: *A mindennapi élet pszichopatológiája. Elfelejtésről, elszólásról, elvételről, babonáról és tévedésről*. Fordította: Gergely Erzsébet, Lukács Katalin. Cserépfalvi kiadó, Budapest, 1994.
- Freud, Sigmund: *A Patkányember. Négy klinikai esettanulmány*. Fordították: Alpár Zsuzsa, Lőrincz Zsuzsa, Paneth Gábor. Akadémiai kiadó, Budapest, 1999.
- Freud, Sigmund: *Az őszvalami és az én*. Fordították: Hollós István, Dukes Géza. Belső Egészség kiadó, Onga, 2011.
- Horváth Lajos: Retroaktív trauma és a retroaktivitás fenomenológiája. In *Elpis*, 2022, 15 (1-2): 25-39.
- Horváth Lajos: Traumatic retroactivity: The phenomenological significance of Freud's retroactive trauma, 2023. In *Philosophical Psychology*. doi.org/10.1080/09515089.2023.2174844
- Husserl, Edmund: *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia. Második kötet*. Fordították: Egyedi András, Ullmann Tamás. Atlantisz kiadó, Budapest, 1998a.
- Husserl, Edmund: *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia. Első kötet*. Fordították: Berényi Gábor, Mezei Balázs. Atlantisz kiadó, Budapest, 1998a.

- Lacan, Jacques: *Le Mythe individuel du névrosé ou poésie et vérité dans la névrose*. Seuil, Paris, 2007.
- Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1965.
- Marosán Bence Péter: Az individuális és a kollektív tudattalan fenomenológiájáról Freud, Jung és Husserl nyomán. In *Magyar Filozófiai Szemle*, 2021, 65(1): 65-85.
- Marosán Bence Péter: Kollektív tudattalan, kollektív traumák: egy fenomenológiai megközelítés kísérlete. In *Nagyerdei Almanach*, 14. évfolyam, 28. szám, 2023. Hyperlink: https://nagyalma.hu/container/volume/2024/2024.01.MB_82-99p..pdf
- Nagy Imola: *Tudattalan, test, trauma: A tudattalan fenomenológiai problémája a mentális zavarok tükrében*. Doktori disszertáció, 2024.
- Olay Csaba és Ullmann Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2011.
- Sartre, Jean-Paul: *A lét és a semmi*. Seregi Tamás fordítása. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2006.
- Szumner Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2014.
- Szumner Csaba: *Spontán értelemképződés módosult tudatállapotokban: trauma, álom és pszichedelikus élmény*. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2023.
- Ullmann Tamás: *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2010.
- Vajda Mihály: *A posztmodern Heidegger*. T-Twins kiadó, Lukács Archívum, Századvég kiadó, Budapest, 1993.
- Wertz, Frederick J: Freud's Case of the Rat Man Revisited: An Existential-Phenomenological and Socio-Historical Analysis. In *Journal of Phenomenological Psychology*, 2003, 34(1):47-78.

Absztrakt

Freud egyik különös esete volt a *Patkányemberé*, akinek neve feltehetőleg Ernst Lanzer volt. A páciens 1907-től fogva járt Freudhoz, és a rá vonatkozó esettanulmányt Freud 1909-ben publikálta, a páciens védelmében természetesen nem a kezelt igazi nevével. A páciens sajátos, feszült viszony fűzte a kezelés időpontjában már elhunyt apjához, erőteljes büntudat munkált benne azt gondolva, döntéseivel (például házasságával) vét apja emléke, akarata ellen. Freud sejteése szerint ez a büntudat, valamint bizonyos gyermekkori traumák, melyek Ernst Lanzer személyével összekapcsolódtak idézték fel benne a kényszeres álmot, a visszatérő kényszerképzetet, amely az eset nevét is kölcsönözte: egy kínai kínzási módszer képzetét,

amelyben a kínpók egy folyamatosan hevített acélvödröt, benne egy patkánnyal, aki a fokozódó hő hatására az áldozatot kezdte el harapdálni, a vallatott személyhez erősítettek.

A Patkányember-tanulmány azért is érdekes, mert egyfelől az érett Freud fogalmainak egyfajta felvonulási terepeként szolgál, Freud az akkor kidolgozott főbb fogalmakkal figyelmesen foglalkozik a szövegben, másfelől ezeket megpróbálja módszeresen alkalmazni a páciens neurózisainak értelmezésében, és az általuk kínált vezérfonal mentén tesz kísérletet a páciens gyógyítására. Ami számunkra érdekes, az annak közelebbi elemzése, hogy hogyan kristályosodik ki a páciens önmagáról alkotott képe, személyes identitása a traumákon keresztül. Ez a leírás, véleményem szerint, a fenomenológia szempontból értelmezett pszichoanalízishez is érdekes, fontos adalékokat kínál. A tanulmányban a Patkányemberre vonatkozó freudi leírásokat, valamint annak későbbi recepcióját (például Lacannál) fenomenológiai szempontból próbálom meg termékennyé tenni.

Kulcsszavak: Sigmund Freud, Edmund Husserl, fenomenológia, pszichoanalízis, fenomenológiai tudattalan, Patkányember

Abstract

One of Freud's more peculiar case studies was that of the "Rat Man," whose real name was presumably Ernst Lanzer. The patient began visiting Freud in 1907, and the corresponding case study was published in 1909—under a pseudonym, of course, to protect the patient's identity. At the time of treatment, the patient had a particularly tense and ambivalent relationship with his deceased father, experiencing intense guilt over decisions—such as his intention to marry—that he believed betrayed his father's memory and will. According to Freud, this guilt, together with certain childhood traumas associated with Lanzer, triggered an obsessive dream and recurring compulsive ideation. The latter gave the case its name: a mental image of a Chinese torture method in which a heated metal bucket containing a rat is strapped to the victim's body, causing the rat—under the increasing heat—to gnaw into the flesh.

The Rat Man case is especially intriguing because it serves as a kind of showcase for the mature Freud's theoretical framework. In the text, Freud carefully employs the key concepts he had recently developed, applying them methodically to interpret the patient's neuroses and to guide the therapeutic process. What is of particular interest here is how the patient's self-conception and personal identity crystallise through trauma. In my view, this description provides valuable insights for a phenomenologically informed reading of psychoanalysis. In the present study, I aim to explore Freud's descriptions of the Rat Man—as well as their later reception, especially in Lacan's work—from a phenomenological perspective.

Keywords: Sigmund Freud, Edmund Husserl, phenomenology, psychoanalysis, phenomenological unconscious, Rat Man

Marosán Bence Péter (1978) az ELTE BTK filozófia (2004) és esztétika (2008) szakán szerzett diplomát, az ELTE BTK Filozófia Intézetében doktorált (2014). Doktori disszertációjának címe: *Az apodikticitás élete. Adalékok az igazság fenomenológiájához*. Ösztöndíjjal tanult Írországbán, Dublinban, a University College Dublin-on (2008), Németországban, Wuppertalban, a Bergische Universität Wuppertal-on (2009) és Franciaországban, Párizsban, az Université Paris 1, Panthéon-Sorbonne-on és az École Normale Supérieure-ön (2010).

Jelenleg a Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem habilitált egyetemi docense, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadó tanára. Fő szakterülete a filozófia, azon belül is különösen az Edmund Husserl és tanítványai által fémjelzett fenomenológia. Eddig három saját monográfiája jelent meg: *Kontextus és fenomén I. Igazság, evidencia és tapasztalat Edmund Husserl munkásságában* (2017), *Kontextus és fenomén II. Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában* (2020), és végül *Kontextus és fenomén III. Az Abszolútum anatómiája* (2025) mely a fenomenológiai metafizika alapvető kérdéseivel foglalkozik. Rendszeresen publikál magyar, angol, német és francia nyelven, hazai és külföldi filozófiai szakfolyóiratokban.